

ANDRZEJ A. ZIĘBA

 <https://orcid.org/0000-0003-4922-6249>

INSTYTUT ETNOLOGII I ANTROPOLOGII KULTUROWEJ

UNIwersytet Jagielloński

RĘKOPIŚMIENNY ŚPIEWNIK BENEDYKTYNKI ORMIAŃSKIEJ ANTONINY GRZEGORZOWICZÓWNY Z 1757 ROKU JAKO PRZYKŁAD ALOGRAFII ORMIAŃSKO-POLSKIEJ

Abstrakt: W zbiorach biblioteki ormiańskiego patriarchatu w Jerozolimie (St. Toros Manuscript Library) znajduje się cenna pamiątka dziedzictwa kulturowego polskich Ormian – rękopiśmienny modlitewnik Antoniny Grzegorzowiczówny, benedyktyнки lwowskiej (sygn. 3856). Jest to najstarszy zbiór pieśni z klasztoru ormiańskich benedyktynek we Lwowie, jaki zachował się do naszych czasów. Pochodzi z 1757 roku. Zawiera kolofon autorstwa Aswadzadura, syna Owanesa. Dowiadujemy się z niego, że śpiewnik miał być darem dla jego siostry, której nazwisko zostało wpisane pod kolofonem kopisty polskimi literami. Powodem daru była konsekracja Antoniny, która miała miejsce miesiąc później, 13 listopada, w katedrze lwowskiej. Artykuł przybliży sylwetkę właścicielki, analizuje treść śpiewnika, jego przydatność do badań nad stosunkami kulturowymi (językowymi i religijnymi) we Lwowie w XVIII wieku, oraz ustala losy rękopisu.

Słowa kluczowe: Ormianie polscy, Lwów, Jerozolima, benedyktyнки, alografia, muzyka sakralna, St. Toros Manuscript Library

W zbiorach biblioteki ormiańskiego patriarchatu w Jerozolimie znajduje się cenna pamiątka dziedzictwa kulturowego polskich Ormian – rękopiśmienny modlitewnik (śpiewnik) Antoniny Grzegorzowiczówny, benedyktyнки lwowskiej¹.

¹ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856. Za pomoc w uzyskaniu skanów rękopisu dziękuję panu Wigenowi Jeremianowi z Krakowa i księdzu Arszakowi Gazarianowi

Pierwszego omówienia tego ciekawego manuskryptu dokonał znawca rękopisów ormiańskich i autor katalogów, Pajlak P. Antabian (1926-1990), w czasopiśmie patriarchatu jerozolimskiego „Sion”, podając tam jednak jedynie spis jego zawartości².

Jest to najstarszy zbiór pieśni z klasztoru ormiańskich benedyktynek we Lwowie, jaki zachował się do naszych czasów. Pochodzi z 1757 roku. Zawiera kolofon, datowany na 8 października tegoż roku, autorstwa Astwadadura (inaczej Deodata lub Bogdana), syna Owanesa. Dowiadujemy się z niego, że śpiewnik miał być darem dla siostry Aswadadura, „świętej dziewicy benedyktyнки ormiańskiej”. Jej nazwisko zostało wpisane pod kolofonem kopisty polskimi literami:

Antonina Grzegorzowiczowna,
Zakonica Reguły Świętego Oycy Benedykta³.

Powodem braterskiego daru była konsekracja Antoniny, która – co wiadomo z innych źródeł – miała miejsce miesiąc później, 13 listopada, w katedrze lwowskiej.

Niewiele wiemy o pochodzeniu Antoniny Grzegorzowiczówny. Sądząc po patronimiku jej brata, jej ojcem był Jan (Owanes, Howannes) Grzegorzowicz. Jeżeli miastem rodzinnym Antoniny był Lwów, mogła być córką „Ioannesa Grzegorzowica de civitate Nachczawanensi in Persia”, to jest przybysza z miasta Nachiczewan w północno-zachodnim regionie Persji, zamieszkałym przez ormiańskich katolików. Uzyskał on obywatelstwo Lwowa w 1712 roku przy poparciu braci Krzysztofa i Grzegorza Augustynowiczów, starszych gminy ormiańskiej⁴. Jednak nie był jedynym mieszkańcem Lwowa o tym nazwisku w tym czasie⁵. Kilka dziesiątków lat później dwie zamożne lwowskie rodziny Augustynowiczów i Bogdanowiczów prosiły na chrzestnych, dawnym obyczajem, „ubogich

(Arshak Ghazaryan) z Jerozolimy. Przy odczytywaniu fragmentów grabarowych konsultacji udzielił prof. Andrzej Pisowicz.

² Փ. Անտապիան [P. Antabian], Հայրենի նրախալիսն ձեռագիր [Nieznany rękopis ormiański], „Սիոն” [Sion], 53, 1979, 9-10, s. 216-222.

³ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, k. 6.

⁴ *Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388-1783*, 1, wyd. A. Janeczek, Poznań–Warszawa 2005, s. 374. W metryce katedry ormiańskiej znajdujemy wpis chrztu w 1700 roku Anny Krystyny, córki Jana Owanesa Persa i Urszuli (*Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635-1732*, oprac. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020, s. 570).

⁵ Wiemy na przykład o istnieniu malarza Jana Gregorowicza, odnotowanego w 1690 roku (В. С. Александрович, *Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини 17 – першої третини 18 ст.*, w: *Україна в минулому*, Київ–Львів 1996, s. 144). Bliższa czasom Antoniny jest rodzina Łazarza Grzegorzewicza z pokolenia jej rodziców (*Metryka*, s. 333, 373, 646, 682).

żyjących z żebraniny chleba”, w tym Rozalię Grzegorzewiczównę⁶, może krewną Antoniny.

Lwowskiego pochodzenia właścicielki śpiewnika i jej brata nie możemy jednak być pewni, bo byli jeszcze Grzegorzewiczowie w Horodence, gdzie w księgach metrykalnych parafii ormiańskiej znajdujemy pod rokiem 1736 Bogdana Grzegorzewicza⁷, wójtem („praesidis civitatis”) w 1775 roku był Krzysztof Grzegorzowicz⁸, a mieszkał też Jan Grzegorzowicz zwany Chananay z żoną Katarzyną Warteresówną⁹. Również w Stanisławowie w czasie, gdy powstawał śpiewnik, żyło trzech Grzegorzowiczów z żonami: Jakub (przed 1729-1759)¹⁰, Wartan (zmarły 1761/1768)¹¹ i Teodor zwany Zajcą¹². W Kutach rodzina o tym nazwisku najwcześniej występuje pod koniec XVIII wieku (Andrzej Grzegorzowicz zwany Jeszulakiem)¹³.

Do tej wielości potencjalnych miejsc urodzenia trzeba dodać, że w tamtej epoce nazwiska rodzin ormiańskich były wciąż jeszcze płynne i tworzone z patronimików w niemal każdym pokoleniu. Nazwisko właścicielki śpiewnika mogło być zatem zapisywane jako Grzegorzewicz, Gregorowicz lub Hrehorowicz, a także Owanesowicz, Owaniszewicz, Owaniszowicz. Tak więc, jak na razie, kręgu rodzinnego Antoniny Grzegorzowiczówny nie jesteśmy w stanie ustalić ze względu na skąpe i niepewne dane.

⁶ Księga chrztów ormiańskokatolickiej parafii katedralnej we Lwowie, wpisy z 6 sierpnia 1779, 25 stycznia 1781, 25 lipca 1781, 23 listopada 1782, 25 listopada 1783, 24 lipca 1784, 17 czerwca 1788 i 6 kwietnia 1790, Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [on-line:] <https://archiwum.ormianie.pl/archiwumk.php> – 20 października 2022.

⁷ Księga chrztów parafii ormiańskokatolickiej w Horodence, wpis z 17 sierpnia 1736, Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [on-line:] <https://archiwum.ormianie.pl/archiwumk.php> – 20 października 2022.

⁸ W metrykach odnotowana jest jako chrzestna jego żona Katarzyna (ibidem, wpis z 2 września 1775).

⁹ Chrzczili w tamtejszym kościele ormiańskim swych synów: 22 października 1785 roku Floriana Antoniego, a 17 marca 1789 roku Antoniego Józefa (ibidem).

¹⁰ Księga zmarłych parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie, wpis z 10 czerwca 1759 roku (ibidem). Jego żona nazwana jest najpierw Rozalią (ślub w 1752 roku), potem Gulistaną (przy chrzcie syna Grzegorza Łazarza w 1853 roku), wreszcie „Dolwat alias Fortunata” (przy chrzcie syna Łazarza Ignacego w 1856 roku) – być może były to kolejne małżonki, być może pisarz nie był w stanie jednolicie oddać ormiańskiego imienia w nazewnictwie polskim. Syn Jakuba Grzegorzewicza, Grzegorz (1753-1782), był potem wikariuszem w Stanisławowie, ale nosił nazwisko Jakubowicz, utworzone od imienia ojca (S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856, s. 142).

¹¹ W metrykach figuruje także jako Grzegorzewicz. Jego żona miała na imię Maria/Marianna (Księga chrztów parafii stanisławowskiej, wpisy z 13 marca 1757, 11 grudnia 1759, 13 października 1761 i 7 marca 1768, Wirtualne Archiwum Polskich Ormian, [on-line:] <https://archiwum.ormianie.pl/archiwumk.php> – 20 października 2022).

¹² Wpis z 26 listopada 1769 (ibidem).

¹³ Księga zmarłych ormiańskokatolickiej parafii kuckiej, wpis z 25 lutego 1791 roku (ibidem).

Adresatka i właścicielka modlitewnika, w życiu świeckim Łucja (w języku polskich Ormian: Lusdigin), urodziła się około 1733 roku. Wspomina ją kilkakrotnie kronika klasztorna – po raz pierwszy, gdy w listopadzie 1752 roku wstępowała do nowicjatu, potem gdy w 1753 roku składała profesję, następnie przy okazji konsekracji, i wreszcie – śmierci. Niedługo używała śpiewnika, gdyż zmarła 6 sierpnia 1759 roku w wieku zaledwie 26 lat¹⁴.

Śpiewnik siostry Antoniny liczy 170 kart. Ma podwójną paginację: oryginalną (bez kart niezapisanych) i archiwalną (obejmującą wszystkie karty). Jest niewielkich rozmiarów (19 × 15,5 cm)¹⁵.

Spisany został w dwóch alfabetach: ormiańskim i polskim, oraz w obu tych językach. Niektóre z tekstów ormiańskich oddano fonetycznie przy użyciu liter łacińskich. Dopiero od k. 9r (oznaczonej numerem „1” w paginacji oryginalnej) rozpoczyna się tekst w języku i alfabecie ormiańskim autorstwa tego samego pisarza, który sporządził kolofon, czyli Astwadadura, syna Owanesa. Wydaje się, że już po ukończeniu śpiewnika w różnym czasie wpisywano do niego kolejne utwory, wykorzystując puste karty na początku i końcu, być może rozmyślnie na ten cel pozostawione. Są to teksty zarówno zgodne z oryginalną zawartością śpiewnika, jak i przygodne¹⁶.

W tej drugiej kategorii zwraca uwagę „Modlitwa do Sw. Wawrzyńca” dopisana na ostatnich kartach (166-167v), która zawiera polskie tłumaczenie wersów o tym męczenniku, zaczerpniętych z *Breviarium romanum* (według kodyfikacji z 1568 roku). Spisana w celu odmawiania przez zgromadzenie kobiece (świadczy o tym zwrot: „abyśmy się stały godnemi...”), była bez wątpienia związana z patronatem tego świętego nad domostwami zagrożonymi przez pożar. Potwierdza to fragment modlitwy: „racz nas przez zasługi i przyczynę Świętego Wawrzyńca Męczenika twego bronić i zachować od ognia szkodliwego”. Wiara we wstawiennictwo św. Wawrzyńca w wypadku katastrof tego rodzaju, *nota bene* nawiedzających klasztor benedyktynek we Lwowie co kilkanaście lat, była powszechna w dawnej Polsce i jednoczyła mieszkańców miast i wsi różnych stanów¹⁷.

¹⁴ S. Barącz, *Żywoty*, s. 461, 462, 465 (tu dwukrotnie, w tym raz mylnie jako Jakubowiczówna).

¹⁵ Փ. Անունայեղիւմ [P. Antabyan], *Հայկական նորագույն ձեռագիր* [Nieznany rękopis ormiański], s. 217.

¹⁶ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, na k. 1 – tekst modlitwy w alfabecie i języku ormiańskim, różniący się od zasadniczej części śpiewnika charakterem pisma, przypuszczalnie z czasów znacznie późniejszych; na k. 7-8 – pieśń ormiańska o polskim tytule „Himn do Święti Anni” w alfabecie polskim, niewprawną ręką, jakby na poły dziecinna, oraz kolęda, zapisana w ten sam sposób, „Astudzow dacuk kohutiun. Dah dzzynyntian Diarn” (inc.: „Manug dzynaf i piedhehem / Usdy cyndza ierusahem”).

¹⁷ Świadczą o tym sentencje typu „Św. Wawrzeńce na Kracie pieczony Pilnuy tego domu by nie był spalony”, ryte na belkach wznoszonych domostw i chat (por.: M. Benko, *Kilka*

Dosyć często teksty w języku i alfabecie ormiańskim mają polskojęzyczne tytuły, na przykład „Na Nowy Rok”¹⁸, czasem inkrustowane słowem ormiańskim, jak w: „na Boże Խրոյր Narodzenie wilij”¹⁹, lub „registre ornutonow օրհնութիւնի pod liczbą pisanych”²⁰, co przypomina łacińskie makaronizmy w utworach polskich doby baroku. Polskie tytuły są zdublowane przez tytuły ormiańskie²¹.

Obydwa języki użyte w śpiewniku noszą mocne ślady dialektyzmów typowych dla Ormian i Polaków z kresów południowo-wschodnich Królestwa Polskiego. Ortografia i interpunkcja są bardzo niekonsekwentnie stosowane²². Grabar jest niedoskonały, a polszczyzna daleka od standardu literackiego tamtej doby. Najwyraźniej kopista był dwujęzyczny na sposób kresowy i potoczny, podobnie jak adresatka, dla której ułożył śpiewnik. Wydaje się, że jej samej łatwiej było korzystać z tekstu ormiańskiego zapisanego alfabetem łacińskim. W tej formie wpisany został, chyba właśnie przez nią, „Himn do Święti Anni” (inc.: „Wof jerguk amusnagani”)²³. Słownictwo dopisanej na końcu modlitwy do św. Wawrzyńca wykazuje archaizmy sięgające polszczyzny XVI-wiecznej, gdyż jest antyfoną „Modlitw o S. Wawrzyńcu” z popularnego przez kilka wieków dzieła *Harfa duchowna* jezuita polskiego Marcina Laterny (pierwsze wydanie: 1592)²⁴.

Od wieku XVIII alografia ormiańsko-polska (zapis języka ormiańskiego przy użyciu alfabetu łacińskiego), z rzadka występująca wcześniej²⁵, staje się zjawiskiem coraz widoczniejszym w kulturze Ormian polskich. Nastąpiła po fazie poprzedniej, czyli po alografii kipczacko-ormiańskiej i polsko-ormiańskiej, charakterystycznej dla społeczności posługującej się różnymi językami, ale edukowanej w kulturze ormiańskiej (szkoły kościelne dla chłopców). Śpiewnik siostry

uwag o zabytkowych domach podcieniowych w Stanisławowie i Latowiczu na tle założeń przestrzennych tych osiedli, „Ochrona Zabytków”, 8, 1955, 4(31), s. 257).

¹⁸ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, k. 11.

¹⁹ Ibidem, k. 9.

²⁰ Ibidem, k. 164.

²¹ Takie podwójne językowo tytuły mają jerki na święta maryjne i dni poświęcone poszczególnym świętym.

²² W tekstach polskich nie występuje litera „ó”, zawsze zapisywana jako „o”.

²³ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, k. 7-7v.

²⁴ Cyt. za wydaniem: M. Laterna, *Harfa duchowna, to iest dziesięć rozdziałow modlitw katolickich*, Kraków 1604, s. 592. Na przykład: „do ognia przymkniony” (por.: *Słownik polszczyzny XVII wieku*, 21, red. R. M. Mayenowa, F. Pełowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 54).

²⁵ Zob. K. Stopka, *Języki osławiane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013. Praca ta poświęcona jest dwóm dominującym formom alografii występującym w kulturze Ormian doby staropolskiej: zapisywaniu etnolektu kipczackiego i języka polskiego przy użyciu alfabetu ormiańskiego. Autor tylko na marginesie wspomina, że „dopiero w XIX i XX wieku grabarowe teksty liturgiczne, używane przez duchowieństwo Ormian polskich, bywały opatrywane transkrypcją w alfabecie łacińskim” (s. 89).

Antoniny jest dobitnym przykładem zmiany. Szkolnictwo ormiańskie zamierało. Ormianie polscy pisali i czytali głównie po polsku. Kolejne śpiewniki, też związane przede wszystkim ze środowiskiem benedyktynek ormiańskich we Lwowie, pojawiały się w wieku XIX i na początku XX²⁶. W tym samym czasie notowane są też wśród Ormian węgierskich w Siedmiogrodzie²⁷. Dziś alografia ormiańsko-polska dominuje w praktyce duszpasterskiej Kościoła ormiańskokatolickiego w Polsce (śpiewniki, mszaliki²⁸), którego wierni nie znają alfabetu ormiańskiego. Poza tym spotykana jest przy zapisie przekazów ustnych dialektu kuckiego²⁹.

Teksty alograficzne ormiańsko-polskie (ormiańsko-łacińskie) powstawały w społeczności, która nadal istniała na styku (lub ujmując to inaczej: w przestrzeni kontaktu) dwóch kultur, ale edukowano ją już raczej w kulturze polskiej, czyli jeszcze potrzebowała języka ormiańskiego, zwłaszcza w sferze sacrum (liturgia), lecz łatwiej jej było posługiwać się pismem polskim. Była przejawem krzyżowania się wpływów kulturowych, rodzajem mediacji między językiem kultury ormiańskich przodków a grafią (alfabetem) polskich współmieszkańców. Ponieważ polonizacja Ormian była już bardzo daleko posunięta, ale w pewnych domenach życia społecznego niepełna, alografia łagodziła granice międzykulturowe, zastępując je kontaktem kultur.

Znikała diglosja kipczacko-polska, czyli użytkowanie etnolektu kipczackiego na co dzień i języka polskiego w szczególnych sytuacjach, z których pierwszy był mową pospolitą, a drugi prestiżową. Język polski objął w wieku XVIII oba

²⁶ Jako przykład (jeden z wielu) ormiańsko-polskich tekstów alograficznych z tego czasu może posłużyć śpiewnik sprzed 1905 roku, spisany własnoręcznie przez siostrę Elektę Orłowską, późniejszą księżkę. Przeważa w nim język polski i w ogóle nie występują teksty spisane alfabetem ormiańskim. Właścicielka była Polką, ale i zakonnice pochodzenia ormiańskiego posługiwały się podobnymi śpiewnikami (Zbiory Klasztoru Sióstr Benedyktynek w Wołowie: bez sygn., E. Orłowska, Zbiorek i porządek pacierzy, modlitw i pieśni zakonnych, napisane w roku konsekracji 1905, k. 33-34, 46-49, 66-80). Nieco później ksiądz Bohos Kirmizjan, kapłan pochodzący z Bliskiego Wschodu, przetranskrybował przy użyciu alfabetu łańcińskiego całe ormiańskie oficjum brewiarzowe dla tychże zakonnice (H. Augustynowicz-Ciecierska, P. Szczaniecki, *Kronika benedyktynek ormiańskich*, „Nasza Przeszłość”, 62, 1984, s. 128).

²⁷ Na przykład śpiewnik z 1890 roku z kościoła ormiańskokatolickiego pw. św. Grzegorza Oświeciciela w Frumoasie (Szépvíz). Zob.: B. Zsigmond, *A csikszépvízi kéziratok örmény énekeskönyv-töredék*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, 2, red. S. Őze, B. Kovács, Piliscsaba 2007, s. 258-277.

²⁸ Zob. np.: *Msza święta Kościoła ormiańskokatolickiego w transkrypcji z alfabetu ormiańskiego na łańciński i w tłumaczeniu na język polski*, Warszawa 2019, publikacja Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.

²⁹ Poza zapisami naukowymi (w transliteracji naukowej), które tu pomijam, zob. np.: M. Mojzesowicz, „*Urach leruk dzynyntiamp*” (kolęda kucka), „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 12 (67), s. 183-184; A. Mojzesowicz, *Kolędy ormiańskie* (ze zbiorów M. Zeller), WikiOrmianie. Wolna Encyklopedia Ormian w Polsce, [on-line:] https://wiki.ormianie.pl/index.php?title=Plik:Kolędy_Ormianskie_rekopis_Anna_Mojzesowicz.jpg – 22 października 2022.

wymiary i stał się językiem komunikacji nie tylko ze społecznością dominującą, ale także w obrębie zbiorowości ormiańskiej. W przeciwieństwie do poprzedniej fazy zjawiska alografii wśród Ormian polskich, która wytworzyła teksty rozmaitego gatunku, dotyczące różnych dziedzin życia społecznego (ekonomia, religia, edukacja, sądownictwo itd.), ta, której świadectwem jest śpiewnik siostry Antoniny czy współczesne mszaliiki, nie miała reprezentacji poza dziedziną sacrum. Jej wytwórcami były głównie osoby duchowne Kościoła ormiańskokatolickiego, a użytkownikami – wierni tegoż rytu. To rzecz wymowna, świadcząca o tym, że gdyby nie obrządek, kontakt Ormian polskich z kulturą przodków niemal by nie istniał. Śpiewnik siostry Antoniny, dwujęzyczny i dwualfabetyczny w pełnych tego słowa znaczeniach, stanowi zabytek dokumentujący początek ujednociania mowy i pisma wśród Ormian polskich. Znajomość alfabetu ormiańskiego, podobnie jak mowy, nie była jeszcze utracona, ale polski alfabet i polski język już były dla użytkowniczkii tego śpiewnika łatwiejsze. Mszaliiki z przełomu wieków XX i XXI, w których alografia ormiańsko-polska zestawiona jest z tłumaczeniem tekstu ormiańskiego na język polski, świadczą o całkowitej już polonizacji i nieznanomości zarówno mowy, jak i grafii ormiańskiej, są zabytkiem końca opisywanych procesów.

W alografii ormiańsko-polskiej, uwidaczniającej się w omawianym śpiewniku, zmieniały się też kierunki makaronizacji w stosunku do fazy poprzedniej. Już nie słowa polskie „inkrustowały” etnolekt kipczacko-ormiański lub dialekt zachodnioormiański, lecz grabar (staroormiański), który wzbogacał frazy w języku polskim. Zaczynał on wśród już polskojęzycznych Ormian polskich pełnić funkcję identyczną co łacina wśród Polaków. Słowa i zwroty grabarowe wtrącane były do mowy / tekstów w języku polskim. Podczas gdy makaronizmy łacińskie pisano tą samą grafiią co tekst główny (polski), makaronizmy grabarowe w tekstach polskich Ormian musiały być zapisywane w innym alfabecie, bo grabar miał swój własny.

Można zatem stwierdzić, że analiza rytmu przemian alograficznych (przechodzenia z jednej fazy do drugiej) pozwala nam dowodnie potwierdzić postępy akulturacji, nie polegając jedynie na przypadkowych obserwacjach. Jej zasadniczy, przełomowy moment przypada na drugą połowę XVIII wieku.

Grafika śpiewnika jest skromna. Polegała na zastosowaniu czerwonego atramentu do zapisania kolofonu, tytułów i inicjałów, oraz na dodaniu prostych, odręcznych zdobień, utworzonych z kropek i kresek, czasami, jak na przykład na kartach 11v i 161v, przybierających kształt zawijasów. Na k. 165 znajduje się rysunek ukazujący klęczącego Chrystusa w cierniowej koronie, uginającego się pod ciężarem krzyża. Jest to ujęcie popularne w sztuce sakralnej Zachodu. Rysy twarzy, kształt cierniowej korony i bufiasty rękaw sukni Chrystusa przypominają obraz „Chrystus dzwigający krzyż”, pędzla włoskiego malarza Girolama Romanino, z połowy XVI wieku. Rysunek opatrzony jest inskrypcją z Ewangelii

św. Mateusza w tłumaczeniu Jakuba Wujka (1599): „A kto nie bierze krzyża swego a nie naśladuje mię, nie jest mnie godzien” (Mt 10,38). Te słowa oddają istotę powołania zakonnego, którą jest naśladowanie Chrystusa.

Pod koniec śpiewnika zamieszczone zostały polskojęzyczne indeksy: „regestr jerkow pod liczbo pisaiących”, „regestr ornutonow *ophñunı̄pñı̄ñı̄* pod liczbą pisanych czyli znayduiących”, „regestr *Պաշխօնու* za dusze zmarłych” i „regestr litanij pod liczbą znayduiących”³⁰. Są to indeksy utworów, podzielone według gatunków muzyczno-liturgicznych.

Jerki, czyli hymny (dosłownie: pieśni, *ղրղր*) na główne święta („festy”) kalendarza liturgicznego obowiązującego w katedrze ormiańskokatolickiej we Lwowie, stanowią najliczniejszą grupę. Jest ich w śpiewniku ponad czterdzieści. Odnoszą się do następujących uroczystości: Wigilia Bożego Narodzenia, Boże Narodzenie, Nowy Rok, Trzech „Krolow”, „Kwietnia” Niedziela, Wielki Czwartek, Wielki Piątek, Wielka Sobota, „Wielka noc”, „Niebowstąpienie”, Zesłanie Ducha Świętego, Świętej Trójcy, Boże Ciało, Przemienienie Pańskie, „Podwyszenie” Krzyża, Poświęcenie Kościoła, Niepokalane Poczęcie, Narodzenie, Ofiarowanie, Zwiastowanie, Nawiedzenie, „Gromnijczny” i Wniebowzięcie Najświętszej Panny Marii, Świętych Aniołów, Świętych Proroków, Świętych Apostołów, Świętych Piotra i Pawła Apostołów, Świętych „Menczenikow” (jerk do św. Wawrzyńca), Świętych „Byskupow”, „Jednego Byskupa”, „Jednego Byskupa Konfesora” (jerk do św. Kajetana), „Wiele Byskupow Konfesorow”, Świętego Grzegorza „Patryarcha do Jamy u Ziamy”³¹, Znalezienia Relikwi Świętego Grzegorza Patriarchy, Świętych Doktorów, Świętych Królów, Świętych Panien „Menczeniczek”, Wdów i Innych Świętych, Wszystkich Świętych. Kończyły ten dział pieśni za dusze zmarłych i „Aswadadzyn” („Bogurodzica”, *Ասանուսուսի*). Później do powyższej części dopisany został jeszcze wspomniany „himen do Święte Anne”. Spis końcowy nie wymienia jerków ku czci św. Józefa, św. Kajetana, św. Wawrzyńca.

Kolejny gatunek to ornutuny (błogosławieństwa, *օրհնություններ*) – 12 pieśni dedykowanych konkretnym świętym lub świętom: na Nowy Rok, na festy Świętej Trójcy, Bożego Ciała, Wszystkich Świętych, Ofiarowania, Niepokalanego Poczęcia i Nawiedzenia Najświętszej Panny Marii, Świętej Matki Scholastyki, Świętego Ojca Benedykta, Świętego Mikołaja, Leona Papieża i Świętego „Bazilego”.

Psalmy pokutne (*պսալմոսնու*) to jedyny gatunek pieśni, który nie został nazwany po polsku. Natomiast poszczególne utwory są w śpiewniku określone jako głosy. Jest ich nie siedem, jak w Kościele łacińskim, ale osiem. To typowe dla

³⁰ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, k. 163-164v.

³¹ Nawiązanie do form męczeństwa św. Grzegorza Oświeciciela Armenii, wtrąconego do jamy ziemnej przez prześladowającego go pogańskiego władcę.

Kościółów wschodnich, które do psalmów 6, 31, 37, 50, 101, 129 i 142 dodawały jeszcze psalm 151. Ciekawe, że w śpiewnikach benedyktynek ormiańskich ze znacznie późniejszego czasu „głos” nosił nazwę ormiańską *đuju* w transkrypcji polskiej: „cajn”³².

„Litanije” – w tym wypadku brak z kolei odpowiednika nazwy w języku ormiańskim, gdyż Kościół ormiański nie znał takiego gatunku – poświęcone są Najświętszej Marii Pannie (dwie, w tym jedna św. „Zyzisma” / Zozyma, Zosimosa), Wszystkim Świętym, Świętym Aniołom, św. Benedyktowi i innym świętym.

Ciekawa jest opisana powyżej tematyka śpiewnika. Pojawiają się w nim wszystkie festy patronów zakonu benedyktyńskiego oraz Kościoła ormiańskiego, w tym św. Benedykta (między innymi ormiańskojęzyczna, ale opatrzona polskim tytułem „Litania do Swietego Oycy i Patryarchy Benedykta”³³), św. Scholastyki, św. Grzegorza Oświeciciela (kilka) oraz św. Rypsomy (Hripsime) i św. Gajany (Gajane). Zwraca uwagę pieśń ku czci zwalczającego monofizytyzm św. Leona papieża, którego kult został wprowadzony do Kościoła ormiańskiego w Polsce po unii kościelnej. Dwa aż jerki wielbiące św. Kajetana³⁴ powstały pod wpływem zakonu teatynów, których był twórcą, prowadzących we Lwowie kolegium dla księży ormiańskich. Ponadto święty ten patronował miastu Lwowowi. Jerki ku czci św. Wawrzyńca to skutek lęku przed wspomnianym już zagrożeniem przez ogień. Jak widać, dualizm kulturowy nie ograniczał się tylko do języka, ale uwiadczał się także w samej treści dzieła.

Polskie teksty śpiewnika to pieśni i modlitwy popularne w pobożności staropolskiej w wieku XVIII, wręcz typowe dla tej doby, zgodne z jej kanonem potrydenckim, ustalonym jeszcze na przełomie XVI i XVII wieku. Zaczerpnięte zostały z Biblii w przekładzie księdza Wujka i zbiorów psalmów oraz parafraz *Brewiarza Rzymskiego*. Pozostaje do ustalenia w toku dalszych badań rodowód tekstów spisanych w języku ormiańskim, czy są one oryginalnym dziełem układacza śpiewnika, czy też zostały zaczerpnięte z innych źródeł, a jeśli tak, to jakich – ormiańskich czy łacińskich? Ich tematyka wskazuje na to, że choćby w części (pieśni ku czci świętych Kościoła Zachodu) są one tłumaczeniami na język ormiański z języka polskiego.

Niestety, śpiewnik pozbawiony jest zapisów nutowych.

Zawile musiały być losy tego zabytku, jeżeli trafił ze Lwowa aż do Jerozolimy. Niewiele o nich wiemy od chwili śmierci właścicielki (1759) aż do połowy XX wieku (1946). W tym czasie był zapewne w posiadaniu klasztoru benedyktynek ormiańskich, choć zważywszy na pożary, które w drugiej połowie wieku XVIII i jeszcze w wieku XIX niszczyły lub rozpraszały jego zbiory, mógł też

³² Zbiory Klasztoru Sióstr Benedyktynek w Wołowie: bez sygn., E. Orłowska, *Zbiorek i porządek*, k. 66-80 („Psalmy za dusze zmarłych”).

³³ St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, k. 158-159v.

³⁴ *Ibidem*, k. 35-35v, 40-40v.

trafić w ręce jakichś kolekcjonerów, prywatnych lub instytucjonalnych. Rok 1946, gdy znów jego istnienie zostało odnotowane, to czas ekspatriacji konwentu ze Lwowa w nowe granice Polski. Również wtedy pewna część klasztornego majątku ruchomego uległa rozproszeniu.

W roku 1946 posiadaczem śpiewnika został kolekcjoner zabytków Eugen Wolfson. Był to syn żydowskiego fabrykanta, urodzony w 1908 roku w Łubniach w guberni połtawskiej. Po rewolucji bolszewickiej wyjechał z Rosji do Berlina jako bezpaństwowiec. Zdawszy egzamin inżynierski w gimnazjum realnym, podjął pracę w firmie Burmeister & Wain. W 1933 roku, gdy Hitler zdobył władzę w Niemczech, firma przeniosła go do swej filii w Kopenhadze, ale i tam w roku 1940 dotarli niemieccy naziści i wkrótce Wolfson stracił pracę. Zdołał jednak utrzymać pozycję w życiu społecznym nowej ojczyzny, między innymi zredagował w tym okresie wydawnictwo na temat rozwoju przemysłowego Danii³⁵. Gdy na rozkaz okupantów rozpoczęło się prześladowanie Żydów duńskich, w październiku 1943 roku przedostał się na łodzi rybackiej wraz z żoną i synem do szwedzkiego portu Hälsingborg, gdzie otrzymał wizę na podstawie paszportu nansenowskiego³⁶. Po spędzeniu pewnego czasu w obozie dla żydowskich uchodźców podjął pracę zawodową w przedsiębiorstwie AB Atlas Diesel z siedzibą w Sztokholmie³⁷. Po wojnie odnowił stosunki w Danii, gdzie nakładem partii socjaldemokratycznej wydał książkę o industrializacji Związku Sowieckiego³⁸ – hymn pochwalny uprzemysłowienia w stylu sowieckim³⁹. W 1946 roku odbył podróż do Europy Środkowej okupowanej przez Sowieców. Był być może w sowieckim już Lwowie, a na pewno w Polsce, przy tej okazji nabył lub otrzymał od kogoś śpiewnik siostry Antoniny Grzegorzewiczówny. W latach 50. XX wieku Wolfson osiadł na stałe w Izraelu, gdzie prowadził działalność ekonomiczną – początkowo w Ramat Gan, mieście słynącym z giełdy diamentów⁴⁰, potem w Tel Awiwie-Jafie, gdzie kierował przedsiębiorstwem Israel Atlas Impt & Indust Co Ltd, zlokalizowanym przy eleganckim bulwarze Rothschilda (Sderot Rotshild 68)⁴¹.

³⁵ *Danmarks industrielle udvikling*, red. E. Wolfson, København 1943.

³⁶ Taki bieg wypadków wynika z raportu szwedzkiego konstabla kryminalnego Olle Olssona, sporządzonego w Hälsingborgu 13 listopada 1943 roku, Dansk Jødisk Museum, [on-line:] https://safe-haven.dk/P.M._Wolfson__Eugen.pdf – 22 października 2022.

³⁷ *Nordisk bokkalender: en översikt över bokutgivningen i Norden*, red. B. Åhlén, Stockholm 1947, s. 460; *Svenskt författarlexikon: biobibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur*, 2, 1941-1950, red. B. Åhlén, Stockholm 1953, s. 665.

³⁸ E. Wolfson, *Sovjetunionens industrialisering*, København 1945.

³⁹ M. Thing, *The Russian Revolution and the Danish Labour Movement*, „Socialismo Storia”, 1991, s. 200.

⁴⁰ *Who's Who Israel 1952*, red. D. Peretz, Tel-Aviv 1952, s. 449, 699.

⁴¹ Potem pod tym samym adresem swój biznes prowadził jego syn, Alexander (Sasha) Wolfson, Check ID. Israeli Companies Index, [on-line:] <https://en.checkid.co.il/company/>

Już jako Izraelczyk Eugen Wolfson odwiedził muzeum patriarchatu ormiańskiego w Jerozolimie, pochwalił się posiadaniem przez siebie śpiewnikiem i wyraził gotowość przekazania go do zbiorów instytucji. Gdy przedstawiciele muzeum pojechali po lwowski zabytek do mieszkania Wolfsona w Tel Awiwie, odnieśli niezwykle wrażenie, gdyż przypominało ono małe muzeum⁴². W ten sposób śpiewnik benedyktyнки Antoniny, odbywszy skomplikowaną drogę ze Lwowa przez Skandynawię do Izraela, znalazł się na powrót w zbiorach Kościoła ormiańskiego.

Bibliografia

Źródła archiwalne

St. Toros Manuscript Library w Jerozolimie: sygn. 3856, śpiewnik siostry Antoniny Grzegorzowiczówny

Zbiory Klasztoru Sióstr Benedyktyn w Wołowie: bez sygn., E. Orłowska, Zbiorek i porządek pacierzy, modlitw i pieśni zakonnych, napisane w roku konsekracji 1905

Źródła drukowane

Album civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie 1388-1783, 1-2, wyd. A. Janeczek, Poznań–Warszawa 2005

Laterna M., *Harfa duchowna, to jest dziesięć rozdziałów modlitw katolickich*, Kraków 1604

Metryka katedry ormiańskiej we Lwowie za lata 1635-1732, oprac. K. Stopka, M. Ł. Majewski, Kraków 2020

Mojzesowicz M., „*Urach leruk dzyntytiamp*” (*kolęda kucka*), „*Posłaniec św. Grzegorza*”, 6, 1932, 12 (67), s. 183-184

Msza święta Kościoła ormiańskokatolickiego w transkrypcji z alfabetu ormiańskiego na łaciński i w tłumaczeniu na język polski, Warszawa 2019, publikacja Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich

Opracowania

[Aleksandrowycz W. S.] Александрович В. С., *Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини 17 – першої третини 18 ст.*, w: *Україна в минулому*, Київ–Львів 1996, s. 136-150

[Antabian P.] Անտապիան Փ., Հայերեն նորալայրն ձևազոյր [Nieznany rękopis ormiański], „Սիոն” [Sion], 53, 1979, 9-10, s. 216-222

OJ7NEZx-511239618 – 22 października 2022, prezes towarzystwa Israel–Denmark Friendship (*KKL-JNF Marks 70th Anniversary of the Rescue of Danish Jewry*, 2013, Diplomacy.co.il. The Diplomatic Portal in Israel, [on-line:] <http://www.diplomacy.co.il/diplomatic-magazine/11-current-events/1570-kkj-jnf-marks-70th-anniversary-of-the-rescue-of-danish-jewry> – 22 października 2022).

⁴² Փ. Անտապիան [P. Antabian], Հայերեն նորալայրն ձևազոյր [Nieznany rękopis ormiański], s. 216-217.

- Augustynowicz-Ciecierska H., Szczaniecki P., *Kronika benedyktynek ormiańskich*, „Nasza Przeszłość”, 62, 1984, s. 97-146
- Barącz S., *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856
- Benko M., *Kilka uwag o zabytkowych domach podcieniowych w Stanisławowie i Latowiczu na tle założeń przestrzennych tych osiedli*, „Ochrona Zabytków”, 8, 1955, 4 (31), s. 252-261
- Danmarks industrielle udvikling*, red. E. Wolfson, København 1943
- Nordisk bokkalender: en översikt över bokutgivningen i Norden*, red. B. Åhlén, Stockholm 1947
- Słownik polszczyzny XVII wieku*, 21, red. R. M. Mayenowa, F. Peplowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992
- Stopka K., *Języki oswajane pismem. Alografia kipczacko-ormiańska i polsko-ormiańska w kulturze dawnej Polski*, Kraków 2013
- Svenskt författarlexikon: biobibliografisk handbok till Sveriges moderna litteratur*, 2, 1941-1950, red. B. Åhlén, Stockholm 1953
- Thing M., *The Russian Revolution and the Danish Labour Movement*, „Socialismo Stória”, 1991
- Who's Who Israel 1952, 1956*, red. D. Peretz, Tel-Aviv 1952, 1956
- Wolfson E., *Sovjetunionens industrialisering*, København 1945
- Zsigmond B., *A csikszépvízi kéziratok örmény énekeskönyv-töredék*, w: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, 2, red. S. Óze, B. Kovács, Piliscsaba 2007, s. 258-277

Netografia

- <https://archiwum.ormianie.pl/archiwumk.php> (Wirtualne Archiwum Polskich Ormian: księgi chrztów parafii katedralnej we Lwowie, Horodence, Kutach i Stanisławowie, księgi zmarłych parafii ormiańskokatolickiej w Horodence i Kutach, księga ślubów parafii ormiańskokatolickiej w Stanisławowie)
- <http://www.diplomacy.co.il/diplomatic-magazine/11-current-events/1570-kk1-jnf-marks-70th-anniversary-of-the-rescue-of-danish-jewry> (*KKL-JNF Marks 70th Anniversary of the Rescue of Danish Jewry*, 2013, Diplomacy.co.il. The Diplomatic Portal in Israel)
- <https://en.checkid.co.il/company/OJ7NEZx-511239618> (Check ID. Israeli Companies Index)
- https://safe-haven.dk/P.M._Wolfson_Eugen.pdf (Dansk Jødisk Museum: raport szwedzkiego konstabla kryminalnego Olle Olssona, Hälsingborg, 13 listopada 1943)
- https://wiki.ormianie.pl/index.php?title=Plik:Koledy_Ormianskie_rekopis_Anna_Mojzesowicz.jpg (WikiOrmianie. Wolna Encyklopedia Ormian w Polsce, A. Mojzesowicz, *Koledy ormiańskie*, ze zbiorów M. Zeller)

Andrzej A. Zięba, *The Handwritten prayer book of the Benedictine nun Antonina Grzegorzowiczówna from 1757*

Abstract: The collections of the library of the Armenian patriarchate in Jerusalem (St. Toros Manuscript Library) include a valuable souvenir of the cultural heritage of the Polish Armenians – the handwritten prayer book of Antonina Grzegorzowiczówna

na, a Benedictine nun from Lwów (ref. number 3856). It is the oldest collection of songs from the monastery of the Armenian Benedictines nuns in Lwów, which has been preserved until our times. It dates back to 1757 and comprises the colophon written by Asvadzadur, a son of Ovanes. It provides information that the songbook was to be a gift for his sister, whose name had been written with the Polish letters under the copyist's colophon. The consecration of Antonina, which took place a month later, on 13th November, in the Armenian cathedral of Lwów, was a reason of the gift. The article characterises the figure of the owner, analyses the content of the songbook – its usefulness for research on cultural (linguistic and religious) relations in Lwów in the 18th century – and determines the fate of the manuscript.

Keywords: Polish Armenians, Lwów (Lviv), Jerusalem, Benedictine nuns, sacral music, St. Toros Manuscript Library

Անդժեյ Ա. Ժիւնբա, Քենեղիկոյան հայ միանձնուհի՝ Անտոնինա Գժեզոժովիչուվնայի ձեռագիր երգարան 1757 թ.

Համառոտագիր. Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի գրադարանի հավաքածուն (St. Toros Manuscript Library) պարունակում է լեհահայերի մշակութային ժառանգության արժեքավոր մի նմուշ՝ Լվովի *քենեղիկոյան միանձնուհի՝ Անտոնինա Գժեզոժովիչուվնայի ձեռագիր* աղոթագիրքը (sygn. 3856): Այն Լվովի հայ քենեղիկոյան վանքի երգեցողությունների ամենահին հավաքածուն է, որը հասել է մեր ժամանակներին: Թվագրված է 1757 թվականով: Հավաքածուն պարունակում է Օվանեսի որդի՝ Աստվածատուրի հեղինակություն հիշատակարանը (կոլոֆոնը) : Նրանից տեղեկանում ենք, որ երգարանը նախատեսված էր որպես նվեր իր քրոջը, որի ազգանունը գրված է գրչի կոլոֆոնի տակ լեհերեն տառերով: Նվերի պատճառը Անտոնինայի օծումն էր, որը տեղի ունեցավ մեկ ամիս անց՝ նոյեմբերի 13-ին, Լվովի տաճարում:

Հոդվածը ցույց է տալիս իր տիրուհու դիմանկարը, վերլուծում է երգարանի բովանդակությունն և նշանակությունը 18-րդ դարի Լվովի մշակութային հարաբերությունների (լեզվաբանական և կրոնական) ուսումնասիրության համար, ինչպես նաև սահմանում է ձեռագրի ճակատագիրը:

Բանալի բառեր. Լեհահայեր, Լվով, Երուսաղեմ, քենեղիկոյան միանձնուհիներ, հոգևոր երաժշտություն, St. Toros Manuscript Library